

Kulturarv i lendet –

Beitedyras hug, dug og hevd

Karen V. Lykke

Senter for utvikling og miljø, Universitetet i Oslo
k.l.syse@sum.uio.no

Abstract

The first tourists, trekkers and rambles in Norway found their way and navigated the paths that ran through pastures, forests and mountains. The paths these first visitors walked on, and indeed the paths we still use walking and trekking today, were created by grazing animals and the people who tended to them, walking habitually rather than occasionally. The everyday and seasonal grazing, labour, and transport associated with transhumance created a heritage in its own right, a movement heritage. Arguably, grazing animals were mediators of the land and movement within the land; by following their paths and their sense of place, trekkers could stay safe. Today the situation has changed, trekking rather than transhumance is the prevalent form of movement heritage. By exploring foreign visitor's topographical accounts, travel literature and yearbooks from the Norwegian Trekking Association (DNT) from 1820–1960, this article sheds light on the transition of this movement heritage and asks, who led the way in the past, who leads the way in the present, and is there still room for the embodied memory of animals, and their heft in the future?

Keywords:

- Paths
- Heft
- Transhumance
- Landscape
- Movement heritage
- Trekking

I denne artikkelen¹ vil jeg kort diskutere hvordan og hvorfor beitedyr var bærebjelken i det norske landbruket, hvordan de endret og gjorde hevd på sine omgivelser, og hvordan dette dannet utgangspunkt for at de også ble, og er, viktige veivisere og kulturbærere i utmarka. Jeg vil argumentere for at dyras hukommelse, lyster, behov (hug) og evne (dug) til å omdanne naturen rundt seg, gjorde og gjør at de medierer stedsansen sin til sine etterkommere; generasjoner av sauer, geiter og kyr, og til folk. Dyrene lærer og husker

hvor de finner godt beite og vann, og ved å følge og følge med på dyras bevegelser har menneskene lært å ta seg fram. En stor del av denne erfaringskunnskapen har gått tapt gjennom dagens driftsformer.

Klov- og fotsporene er ikke bare materielle, de finnes også mellom linjene og som ettertanker i reiseskildringer. Jeg har studert utenlandske reiseskildringer utgitt mellom 1829 og 1920, Den Norske Turistforenings (DNT) årbøker fra 1868 til 1960 og Yngvar Nielsens reisehåndbøker fra 1879 til 1915 for å forstå mer om disse

1. Arbeidet med artikkelen er gjort innenfor prosjektet «Locative Technologies and the Human Sense of Place» finansiert av Norges Forskningsråds FRIPRO-program, prosjektnummer 287969.

sporene. Gjennom reiseskildringene kan vi lære hvordan mennesker og dyr samskapte en materiell og immateriell kulturarv gjennom bevegelse fra sted til sted. Eksempler på den materielle kulturarven er krøtterstier og gamle setre, mens den immaterielle kulturarven er bruken av utmarksbeite og seterbruket som system. Sammen utgjør de en bevegelsesarv (Syse 2022). Hvordan, og av hvem opprettholdes denne arven i dag? Kun 15 % av norske kyr slippes til utmarksbeite i skrivende stund, og disse dyrene representerer en bruk av utmarksressurser som var helt grunnleggende for det norske landbruket inntil handelsjordbruket ble regelen fremfor unntaket (Stensgaard 2017).

Å forstå samspillet mellom beitedyr, mennesker og den naturen de beveget seg i sammen i et historisk perspektiv, krever at man setter seg inn i de tilgjengelige skriftlige kildene, og kombinerer dem med det fysiske landskapet, beitedyrene og deres gjøren og laden. Metoden min er åpen og eksplorativ; jeg følger Billy Ehns, Orvar Löfgrens og Richard Wilks metodiske bricolage (Ehn et al. 2016). Dette innebærer å kombinere historiske kilder med et fenomenologisk perspektiv knyttet til landskap gjennom begrepet *lende*. Jeg vil overføre Claude Levi-Strauss' tanke om at «mat er god å tenke med» (Lévi-Strauss 1962:128) til å inkludere dyr. Dyremat – eller beite, er også godt å tenke med. Dyrenes næringsbehov kan også settes i dialog med Annemarie Mols *Eating in Theory* og hennes antropologisk-filosofiske fenomenologiske perspektiver om næringsmidlenes kretsløp mellom menneskekroppen, dens omgivelser, og hvordan maten er altomfattende biologisk, sosial, kulturell og geografisk (2021). Maten, eller fôret, er forutsetningen for at en kropp vedlikeholdes og alt hva den

erfarer. Jeg vil utforske denne sammenhengen i et kulturhistorisk perspektiv og vise hvordan dette har påvirket den materielle og immaterielle kulturarven. Kan jeg finne spor etter beitedyrene og deres bevegelsesmønstre i kildene? Hvordan påvirket de i så fall menneskers bevegelsesmønstre, og stedene de beveget seg?

Samsansing: å bli hverandres kropp

Magene til drøvtyggere (og hestens ekstremt store blindtarm), gjør det mulig for dem å fordøye gress. Beitedyrenes kropp kan absorbere og nyttiggjøre seg av solens energi, som igjen er samlet av planter gjennom fotosyntesen. Dyrene lagrer energien som kjøtt og fett, eller omdanner den til melk, ull, skinn, horn, gjødsel og urin. På samme vis som antropologen Annemarie Mol beskriver trafikken av næringsstoffer og energi som krysser menneskekroppens grenser, forklarer hun også hvordan kroppsgrensene til en viss grad også går i oppløsning. Det hun spiser, blir en del av henne. Noen av cellene i det hun spiser blir byggesteiner for å gjenoppbygge eller styrke celler i hennes kropp, og andre deler av det hun spiser utstøtes og går tilbake i naturen. Er det hun utstøter også på sett og vis hennes kropp?, spør hun. Det som har vært utenfor hennes kropp blir en del av den, og det som har vært i hennes kropp støtes ut og blir en del av det miljøet hun er en del av (Mol 2021:49). Kroppen hennes både *er* og *redistribueres*. Det samme skjer i og med dyrenes kropp. Gjødsel og urin endrer lendet og dets næringsstoffer over tid, og andre vekster vokser i beitet kulturmark enn i urørt natur.

Når vi mennesker aktivt porsjonerer ut gjødselen, kan den dessuten gjøre det mulig å dyrke kravstore vekster som korn. I det vi spiser vekster som har vært gjødslet av dyr, eller spiser produkter laget av melken fra

dyr, eller kjøtt fra kroppene deres, blir både lendet og dyrekroppene også en del av vår kropp. Fordi vi har vært så avhengige av beitedyr har menneskekropper endret seg. De fleste etniske europeere kan spise ost og melkeprodukter, fordi de gjennom årtusener har utviklet et gen som lar dem fordøye melkeprotein (Gerbault et al. 2017). Arkeologenes isotopanalyser kan plassere knokler geografisk og si hvor menneskelevninger har levd mesteparten av livet fordi isotopene i maten omdannes og blir en del av kroppen. Informasjonen går ikke i oppløsning før knoklene går i oppløsning (Eriksson 2013). Mens stiene er resultatet av vår bevegelseshistorie, blir stedene absorbert i skjelettet vårt gjennom det vi spiser. Dette er ikke en intensjonell kroppsliggjøring, og er relativt ny vitenskap.

Imidlertid kan folkeminner samlet inn av Storaker og publisert av Nils Lid si noe om den intensjonelle kroppsliggjøringen som fant sted i førindustriell tid, da folk gjorde forsøk på å knytte båndet mellom menneske og dyr enda tettere gjennom magi. Storaker beskriver ulike metoder for å gjøre kua til en del av familien. I Romsdalen ble for eksempel en ny kvige eller ku ledet inn i selve stua. Der kunne den også bli matet med brød som en del av initiasjonsriten: «Naar et Kreatur er kjøbt, er det af Vigtighed, at det trives. Først leder man det ind i Stuen og giver det et Stykke Smørrebrød, saa in i Fjøset. Og idet man leder det ind gennem fjøsdøren, kaster man et Stykke Staal og en Haandfuld Jord over det» (Storeaker 1938:125). Det mest kroppslige jeg har funnet i disse nedtegnelsene, er en bevisst innførsel av menneskets sekret i dyrets kropp. Budeia skulle gå med en dott gress i armhulen en hel dag til den var gjennomtrukket av svette. Når hun så ga kua dette å spise, ville den holde seg nær henne. Hun kunne også klemme

gresset i hånden til gresset ble vått av svette, med samme effekt (Storaker 1938: 125). Et usynlig magisk bånd ble knyttet mellom budeia og kua. Enten kua ble ledet inn i stua eller ble gitt svette fra hånd eller armhule å spise, var intensjonen den samme: å krympe sfæren og avstanden mellom folk og dyr så de ikke fór av sted, men holdt seg der de skulle.

Bjellekua var lederen av flokken og kunne være kontakt- og kommunikasjonspunktet mellom budeia og buskapen. Svale Solheim beskriver hvordan magi – eller «føregjerde» sentrert rundt selve kubbjellen – kunne styrke samholdet i flokken. Man kunne la kyr som vandret på avveie ete salt fra bjellen, for eksempel (Solheim 1952:163). Knut Hermundstad beskriver likeledes hvordan det å skrape løst litt irr av metallet fra bjellen – eir – og blande det med saltet, som så resten av flokken ble matet med, holdt kyrne samlet (Hermundstad 1936: 48).

*Budeie med bjelleku,
Løken Østre på
Rudshøgda i Ringsaker.
Datert 1890–1920.
Foto: Ole Hansen Løken.
Tillatelse: Public Domain.
Hentet fra <https://digitaltmuseum.no/011012892927/budeie-med-bjelleku-loken-ostre-pa-rudshogda-i-ringsaker-kan-vaere-agnethe>*

Kulturelle verktøy som magi, folketro, og ritualer av ulike slag gjorde grensen mellom menneske og dyr mindre, og holdt dyrekroppene man var avhengig av i nærheten av menneskekroppene. Dette kom i tillegg til, og utelukket selvfølgelig ikke ulike fysiske kontrollmekanismer som bjeller, remmer og båser eller tydeligere spor i landskapet som fjøs og gjerder.

Hug, dug og hevd: Bjellekuas kulturelle hukommelse

Materielle spor som stier, gjerder og varder viser kontinuiteten i beitebruken og bevegelsesarven. Magnus Lagabøtes Landslov av 1274 regulerer i detalj når bufeet skal føres til seter, og regulerer merkeanordninger som for eksempel grensesteiner mellom de ulike setrene. For å beskytte hushagen (innmarka og beitet på selve gården) var det ikke engang tillatt å føre bufeet ned igjen, før minst to måneder var gått, altså i august. Loven presiserer at måten setringen har vært gjort på fra gammel tid (at fornu fari) skal opprettholdes (svá skal þar sætr at somu). Referansen til «fra gammel tid», *at fornu fari* viser den historiske dybden av denne praksisen (Magnus Lagabøters landslov 1962:138–139). I tillegg kan man lese de fysiske sporene etter de historiske dyrene gjennom rillene og sporene hovene deres har satt i beitemarka i dag. Dyrene selv har formidlet disse mønstrene til hverandre siden lendet først ble beitet. Ku til kaly, geit til killing, søye til lam, bevegelser til bestemte steder har festet seg i hodene deres og gjennom klovene deres, og også festet seg i lendet. De har skapt et nettverk av ruter, en ikke-menneskelig bevegelsesarv.

Ragnar Pedersen gjennomførte et omfattende feltarbeid om setring i Hedemark på slutten av 1960-tallet. Han forklarte den systematiske bruken av alle bei-

teområdene med stier og ruter mellom dem, og nevner hvordan sauene vanligvis fulgte kyrne ut på beite. «Kyrene hadde sitt jevne bevegelsesmønster og fulgte terrenget, spesielt nær bekker og daler» (Pedersen 1974:96). Dyrenes bevegelser gjennom årtier og århundrer har skapt kontinuitet og forankret beitemønsteret til skog, mark, fjell og vidde. Faktisk var bjellekuas evne til vedlikehold av stier så konstant at den til og med ble benyttet som grensesetter. I artikkelen «Seterdrift i Vestre Aker» beskriver historikeren Finn Holden at bjellekua gikk opp grensene mellom gårdsskogene i Nordmarka. Gårdene Voksen, Holmen, Ris og Gaustad «La under seg skog så langt som kuene gikk innover når de skulle være hjemme igjen på gården til melking om kvelden», skriver Holden, med referanse til lensmann Haugaard i Gran på Hadeland som i 1713 anførte at «bygden tilegner seg så meget og så vidt som deres kreaturer kan rekke om dagen frem og tilbake fra deres gaarder udi græsbed og havn». Holden konkluderte med at det ikke var tinget, grannene eller bonden selv som satte grensene for hvor Gaustadskogen begynte og sluttet, men Gaustadbondens bjelleku (Holden 1997:5). Dermed ble de materielle sporene i lendet også ført inn i de skriftlige kildene.

Ved siden av stiene som var *i selve* lendet, er varder materielle minner som representerer siktens betydning. Siktlinjer som en fjelltopp eller en varde var vesentlige for å peke ut retningen. Når blikket festes til en fjelltopp eller en varde, kan føttene følge en sti som går i sikk-sakk mot den. Dersom sikten blir borte må stedsansen få hjelp av de andre sansene, for steder kan også høres, og lyden var kanskje en tydeligere veiviser før enn i dag.

Lyden av ved som hogges, kyr som rauter, sauer som breker, budeier som lokker, og sist men ikke minst bjeller som ringer, indikerte at man nærmet seg et befolket sted. Disse lydene hjalp trette reisende med å finne veien tilbake til ly: «The tinkling bells of cattle struck the hour of rest; tired, weary, as they, we pulled up at a farm, and rested for the night» (Lowe 1857:199). Bjelleklangen som den engelske turisten frøken Emily Lowe hørte i dette sitatet, var sannsynligvis spesielt nyttig i tåke, regn eller dårlig vær. Lyden av bjellene strukturerte både tid og rom, de kunne si at dyr var i bevegelse og indikere beitetider og melketider, og de indikerte at man nærmet seg et sted man kunne rekke til før dagen var omme, og muligheten for tak over hode og en seter. Men lyden av bjeller fra dyr var og er ikke bare et nyttig tegn på at det er kyr, og dermed mennesker i nærheten. Det er noe ganske annet og mye større. Det er lyden av en kulturell og historisk kontinuitet av beitende dyr, og samspillet mellom dyrene og menneskene som hang, og fortsatt henger, klokken rundt halsen deres (Meyer 2018, Syse 2022).

Denne arven av kroppsliggjort kunnskap er ennå ikke død, men står i stor fare for å bli borte. Kua som bærer bjellen er budeias favoritt, valgt blant de andre kyrne i flokken hennes fordi hun er spesiell. I kildematerialet går ordene intelligent, vennlig og klok igjen. Eller som Lars Hatledal født 1916 fra Markane forteller: «Kåring av bjølleku var viktig. Ho måtte ha vit til å få dei andre med seg heim og vere ein myndig leiar for kuflokken» (Melheim 2016:120). «[E]g gløymer aldri den underlege kjensla av å vite at bjøllekua forsto den fortvila situasjonen min», skriver en setesdøl om en sommer da han som 8–9-åring måtte gjete bufeet og hadde

helt mistet kontroll over bølingen. Bjellekua Drunseli forsto at noe var galt og fikk orden på situasjonen da den lille gutten brast i gråt (Meyer 1997).

Det finnes beskrivelser av bjellekyr som går etter hjelp, som redder sine med søstre, som redder skadete kalver og gjeterbarn fra hengemyra, og som er budbringere fra seter til seter. Deres kompetanse og evne til å kommunisere med folk og med hverandre varierte nok fra individ til individ. Imidlertid kunne alle bjellekyr veien til det beste beitet, og de kunne veien hjem igjen. Grunnen til at bjellekua visste det er fordi hun en gang hadde fulgt en annen bjelleku da hun var kalv, og senere som kvige. Resten av flokken følger bjellekua, for hun er lederen deres. Selve bjellen går i arv, og vil bli gitt videre i rekken med kyr, generasjon etter generasjon etter generasjon. I mellomtiden har de yngre kyrne blitt lært hvor det beste gresset er, hvor de enkleste stiene som fører fra et beiteområde til det neste er, og dermed skaper og vedlikeholder de stiene ved å følge bjellekua.

Den engelske sauebonden og forfatteren James Rebanks, utdannet i Oxford, omtaler utgangersauer i The Lake District som «hefted to the land» fordi de vet hvor de er, kjenner sin beite-teig og vet hvor dets grenser går. Det interessante og paradoksale er at det nord-engelske dialektordet og begrepet *hefted* var noe vikingene tok med seg til England i sin tid, og ordet kommer fra det norrøne ordet «hevd». Boka *The Shepherd's Life. A Tale of the Lake District* begynner med følgende antonym:

HEFT Noun: 1) (Northern England) A piece of upland pasture to which a farm animal has become hefted. 2) An animal that has become hefted thus. Verb: Trans. (Northern England and Scotland)

of a farm animal, especially a flock of sheep: To become accustomed and attached to an area of upland pasture. Adj.: Hefted: describing livestock that has become thus attached. (Etymology: from the Old Norse hefð, meaning ‘tradition’) (Rebanks 2015:xi).

Hevd brukes som kjent på juridisk vis i norsk også, noe geografen Kenneth Olwig drøfter i en skandinavisk kontekst (Olwig 2015:97–98). Imidlertid brukes ikke begrepet hevd her i Norge om *dyrenes* rett til å beite på et bestemt område, men om menneskets rett til å slippe dyrene ut på et bestemt beite. Ifølge Rebanks, har dyr som er *hefted* en høy kulturell og økonomisk verdi fordi de hører til på et bestemt område, og er forutsetningen for å drive sauehold på fellesbeitene i The Lake District. Slike sauer er svært dyre og får høye priser på auksjon. Det at dyrene vet hvor de er, og vet hvor de skal og kan bevege seg, har en helt spesiell verdi fordi de har legemliggjort denne bevegelsesarven gjennom hele livet. Som med bjellekua, formidles denne arven videre til neste generasjon utgangersauer, og er en dagsaktuell økonomisk verdisetting av sauens tradisjon og kultur innad i flokken.

Lende og landskap; innsikt og utsikt
I Stavanger Turistforenings Årbok fra 1943 står det å lese at

[k]jem du framand til gards rundt midten av juli, vil du som oftest finne dørene stengt med opphengte teppe eller nedrulle gardiner foran vinduene. Alt levende – folk og fe – er flyttet til støls. Det er ikke så mye for å utnytte beitet som forsankingen eller høyslåttan på fjellet. Det er forsankingen på fjellet som skal skaffe livberging for

feet om vinteren – og dermed også til folket. Noen dager før buferdsdagen – som jamnast er sams for alle på garden, kring 14 dagar etter Jonsok – må stølsvollen vera slegen og høyet bore inn i stølsløa – so bufeet kan gå fritt fram til stølen (Netland 1943:20).

Dette sitatet formidler minst to ting: at fot-turister om sommeren kunne slenge uanmeldt innom en gård, og at dersom de så gjorde, var en potensiell gjestfrihet å finne til fjells og ikke nede på gården. Sitatet skildrer dessuten en praksis for bruk av utmarka som allerede i 1943 var på vei ut. Tretten år senere skriver Steen Benneche i Den Norske Turistforenings årbok at setringen gikk mot slutte: «[N]å var det kjyrne som fulgte menneskene, og ikke menneskene som fulgte kjyrne» (Benneche 1956:107–109). Før hadde altså kyr vært veivisere i fjellet, og sporene deres, krotterstiene, viste vei.

Da de første turistene beveget seg opp i høyden i retning av norske fjell på 1830-tallet, gikk de i fotsporene til folk som hadde vært der før dem, og utøvde sitt arbeid her. Bønder og budeier brukte neppe ordet landskap. De snakket om innmark og utmark, om skog og hei, og brukte helt spesifikke navn på hver teig og hvert område. Når de skulle steder, var det først og fremst stedets nytte som ble dratt frem, og dets prosessuelle egenskaper som ble formidlet. De gikk i blåbærskogen, til vedaskogen og til seters. De beveget seg i terrenget, i lendet, for å utøve noe konkret og praktisk. En bratt steinet bakke var ulendt fordi den var vanskelig å gå i, vanskelig å bruke, ikke vanskelig å se på.

Ordene lende og landskap har begge en lang historie i Skandinavia. I *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog* kan vi lese at landskap

egentlig er et middel-nedertysk ord, *lant-schop*, som betyr et lands skikk og beskaffenhet (Falk og Torp 1991:443, Syse 2000). Ifølge geografen Kenneth Olwig var den eldste betydning av landskap i skandinaviske språk knyttet opp mot politiske og geografiske grenser (Olwig 1997:27). Imidlertid går ikke ordet landskap langt tilbake på norsk selv om det riktignok ble brukt på både dansk og svensk. I 1844 oversettes det svenske ordet landskap til det danske ordet provins (Norskt. (och Dansk-) *Svenskt Handlexicon* 1844:164). Ivar Aasen beskriver ordet landskap som en sjeldenhet, og gir sine lesere de norske ordene *landskapnad* og *landskikkelse* som vanligere synonymmer som beskriver «*et Lands Udseende eller Skikkelse*» (Aasen 1850:260).

Ordet *lende* er knyttet til bruk, og kan ifølge Norske akademiets online ordbok oversettes med terreng, eller brukes som prefiks eller suffiks i adjektivsformen lendt som i ulendt (Syse 2000). Ordet lende blir den dag i dag brukt av folk som har et arbeidsforhold til naturen, og står i kontrast til ordet *landskap* som er knyttet til forvaltningsperspektiver, utsikt og estetikk. Ivar Aasen forklarte ordene *lende* og *lendt* som avledninger av *land* (Aasen 1850:276). Begrepshistorisk ble det engelske ordet *landscape* importert fra hollandsk til engelsk i 1598, på samme tid som de hollandske landskapsmalerne gjorde landskap populært som motiv.² I Norge ble betydningen av ordet revidert etter at Aasen prøvde å definere det, fordi det ble tatt i bruk innenfor romantikken. Etter at det hadde vært i bruk i kunsten, ble begrepet senere adoptert av naturforval-

tere og akademikere. Den engelske historikeren William George Hoskins er et eksempel på en av de viktigste bidragsytere til landskapshistorien, og ikke minst å spre kunnskap om landskapet som arena for historiske, geografiske og biologiske prosesser både faglig og populært gjennom *The Making of the English Landscape* (1955/2005). Dagens landskapsforskere argumenterer godt for at landskapsbegrepet både konseptuelt og teoretisk favner om både ånd og materie (se for eksempel Olwig 1997, 2015, Salzmann 2001, Wylie 2007).

Imidlertid benyttes landskapsbegrepet på en annen måte enn ordet lende. Landskap beskriver i større grad noe man ser på avstand, mens lende beskriver noe taktilt og kroppslig og nært, og er lettere å knytte til et konkret sted.³ Konseptuelt og analytisk åpner ordet lende for en emisk tilnærming, mens landskap i større grad kan benyttes til en etisk tilnærming. En emisk tilnærming betyr at man forstår kulturen innenfra, og beskriver den slik at de som er innenfor et spesielt kulturelt system, kjenner seg igjen i dette og tenker beskrivelsen er riktig. En etisk tilnærming betyr at man ser kulturen utenfra. Begrepsparet gjør det mulig å skille virkelighetsforståelsen til de eller dem man studerer fra det analytiske perspektivet man bruker som forsker (Goodenough 1970:104–119, Harris 1980:29–45). Et eksempel på et emisk perspektiv finner vi i historien om Spiterstulen turisthytte (Henriksen 1986). Veiviseren og fjellføreren Eiliv Sulheim (1922–2007) som drev Spiterstulen turisthytte skildrer fjellveien dit. Han formidler den nærmest taktile nærheten som ligger i

2. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/landscape> (nedlastet 4.11.2022).

3. Et raskt søk på «lende» på Nasjonalbiblioteket gir i hovedsak tre typer søkeresultater, nemlig militær litteratur med hovedvekt på infanteri, landbruks tekniske bøker om grøfing av myr og beiteressurser, og ulike former for tur- og skihåndbøker med ruteforslag (se også Syse 2000:92).

det han også kaller lendet:

Fjellvegen følger lendet. Rundt ein haug, over ein knaus, i forsikti sving rundt ei vokstarleg furu, leitar den seg med lempe fram frå Brustø til Brustø. Her er det ikkje bulldozer som har herja – det er Jo og Ola som har grave meter for meter med hakke og spade. [...] Der vegen sluttar, overtar stien. Den er tråkka av folk og fe, steg for steg. Som eit nettverk tråkklar den seg gjennom fjellet, frå dal til dal, over hei og fly. Den lever i enda meir intimt samarbeid med terrenget, smyg forsiktig fram, gjev lendet liv. Men alltid rasjonell, alltid med meining (Henriksen 1986:45–46).

Veien får nærmest rolle som egen aktør her, den beveger seg og gir lendet liv, kanskje fordi den er resultatet av håndmakten som har hakket og spadd og tilrettelagt. Eiliv lar oss forstå det prosessuelle og emiske i lendebegrepet godt i sin beskrivelse av veien til Spiterstulen turisthytte. Ved veiens slutt har selv hakker og spader blitt lagt til side og veien er blitt sti, en sti som er tråkka av folk, og ikke minst; fe. Spiterstulen begynte som seter, og var utgangspunktet for å bestige Galdhøpiggen; Norges høyeste fjell hvis topp gav utsikt over hele det omkringliggende landskapet. Ved å ta i bruk det prosessuelle begrepet lende, blir landskapet mer inkluderende. Det etiske *utsikts*landskapet åpnes opp for de aktørene som har et emisk perspektiv også, som «Jo og Ola» i sitatet over. I lendet er det også plass til det

ikke-menneskelige aktører som beitedyr bedriver.

Dyr og mennesker erfarer landskapet gjennom hele sanseapparatet ved sine bevegelser. Lendet integrerer sansene i en kulturell kontekst, eller det Davis Howes begrepsfester som «sensescapes» (2005: 143). Arkeologen Christopher Tilley historiserer mange av de samme perspektivene, idet han legger vekt på fenomenologiske perspektiver som helt vesentlige for å tolke landskapsforståelsen (Tilley 1994, 2006:161). Vi beveger oss i lendet, vi berører det, vi kan høre det, lukte og smake det. Folk og dyr er i det med hele kroppen, og gjennom kroppen prosesseres og struktureres erfaringskunnskap (Syse 2010, Rodaway 1994, Feld 2005). Den franske filosofen Maurice Merleau-Ponty som kanskje er mest kjent for fenomenologien, må gå til tysk språk for å formidle vesensforskjellen på det å være og det å erfare, - *leben* og *erleben* (Merleau-Ponty 1962/2002, Mol 2021:51). Det norske ordet lende beskriver et sted man erfarer med kroppen, og er en konseptuell forgjenger til begrep som «vernacular landscape» som den amerikanske forfatteren John Brinckerhoff Jackson (1984) introduserte, samt engelske neologismer som *sensescape* og antropologen Tim Ingolds begrep *taskscape* (Ingold 1993). Lendet er konkret, det kan erfares her og nå.⁴

Dersom landskapsbegrepet var inkluderende nok som konsept til å romme den kroppsliggjorte erfaringen til mennesker og dyr, ville ikke utredningen over være nødvendig. Imidlertid viser arkeologen Matthew Johnson at landskapsbegrepet er

---

4. Gjennom feltarbeid med skogsarbeidere erfarte jeg at de brukte ordet «lende» når de snakket med meg og hverandre om skogen og terrenget og hvor brukbart det var til ulike gjøremål både i fortid (ved bruk av hesten) og i dag (ved bruk av skogsmaskiner). I det de snakket om skjøtselsplaner og naturforvaltning og andre «offentlige» anliggende, brukte de ordet «landskap» (Syse 2000). Skotske bønder og skogbrukere brukte begrepsparet «land» og «landscape» på samme måte (Syse 2009).

begrensede; etter at det ble innført i Storbritannia gjennom de hollandske landskapsmaleriene og fikk sin storhetstid under romantikken, har den distanserte, panoramiske måten å forholde seg til natur på blitt vesentlig innenfor vitenskapen også. Når man skal analysere og fortolke, er et utenfraperspektiv nyttig, selv om det implisitt krever en viss avstand fra det som skal studeres. Landskapsbegrepet vandret dermed fra kunsten til naturvitenskapen, samfunnsvitenskapen og ikke minst til forvaltningsapparatet (Johnson 2007). Dens reviderte innhold emigrerte hånd i hånd med engelsk som forskeres *lingua franca* (Syse 2022). Landskapsbegrepet kunne ramme inn lendet og landet, og alt som kunne rammes inn gjennom et kart, en tegning, eller et kamera og dermed flyttes inn på kontoret for nærmere studier. Måten vi har kartlagt, tallet, tegnet og målt og arkivert naturen har vært helt vesentlig for den såkalte siviliseringsprosessen, eller det statsviteren James Scott mener er et redskap for å kontrollere et land og dets folk (Scott 1998:11). Imidlertid gir utsikt mer oversikt enn innsikt. Blikket utenfra registrerer det observatøren vil eller kan se, og overfører det til ord på en side i en trykket bok. Den metodologiske utfordringen er da å bevege seg fra det etiske perspektivet til et emisk, å prøve å forstå hva som blir sagt og gjort mellom linjene, eller å fortolke tause mennesker og dyr og deres erfaringer. Inngangen til det historiske lendet og disse aktørene er, tross alt, gjennom åpningen landskapsbeskrivelser gir oss.

Til tross for refleksiv bruk av emiske og etiske perspektiver og forsøk på å inkludere flere dimensjoner, sanser og aktører, vil det analytisk sett fortsatt være en delvis subjektiv fortolkning som ligger til grunn for analysen. Hvordan kan man

ellers forstå perspektivet til et annet subjekt? Etnologen Terje Planke spør seg hvilke perspektiver det potensielt kan være rom for i en gitt situasjon. Svaret vil aldri være entydig og klart, men vil likevel tilrettelegge for, og dermed foreslå, et knippe svar. Handlinger, perspektiver og intensjoner kan restruktureres med utgangspunkt i materiell kultur, ifølge Planke. Mens intensjoner og handlinger ligger nært hverandre, skriver han at det mest utfordrende er å forstå *meningen* bak de handlingene et objekter er resultat av. Planke har både forsket på og rekonstruert fortidige handlinger gjennom materiell kultur, og argumenterer for at handlinger fra fortiden kan foreslås ved å sammenligne dem med handlinger fra i dag (1999).

Historikeren Keith Thomas brukte en liknende metode i grep med skriftlige kilder i de velkjente bøkene *Religion and Decline of Magic* (1971/1991:799) og *Man and the Natural World* (1984). Thomas brukte antropologiske og sosiologiske perspektiver for å foreslå og forklare rasjonalet bak handlinger, subjekter og objekter i de historiske kildene han gransket. Mitt eget metodiske, analytiske og teoretiske grep er å skille substantivet *lende* fra landskapsbegrepet, da lendet er materielt, mens den historiske forståelsen eller fortolkningen man hadde av landskapet som blir projisert gjennom kildene kanskje må re-evalueres (Syse 2009:52–53). Noen av landskapene som beskrives i reiselitteraturen som ville og ugjestfrie var det stikk motsatte; dyrene gikk fredelig og beitet rundt Galdhøpiggen, og Spiterstulen var en seter før den ble turisthytte. Dette var kulturpåvirkede steder der folk hadde leveveien sin både sommer og vinter. Et godt eksempel er Flintos bilde fra Aurlandsdalen, som fortsatt er en av Norges mest populære vandreruter, og der de fort-

Johannes Flintoe Bjønnestigvarden, Aurland 1820. Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Billedkunstsamlingene. Tillatelse: Public Domain. Hentet fra <https://www.nasjonalmuseet.no/en/collection/object/NG.M.01086>

satt til en viss grad driver setring eller stølsdrift. Det er ikke den snaubeitete bakken de sitter på som får oppmerksomhet, men de voldsomme fjellene det pekes på.

Landskapet som utsikt

I de norske kildene jeg har lest, brukes ikke begrepet landskap i det hele tatt før turismen gjør sin entré.⁵ I dag er imidlertid begrepet brukt flittig innenfor både akademia, forvaltning og i hverdagspråket, og her brukes landskapsbegrepet på samme

måte. Men legg merke til at landskapsbegrepet, som vi i dag vanskelig kan klare oss uten og som virker nærmest naturlig, har en relativt kort historie i Norge.

Fra midten av 1700-tallet til omkring 1900 ble det publisert flere hundre bøker om Norge og nordmenn. Mange av dem var såkalte naturhistoriske verk, eller beskrivelser skrevet av utlendinger som fór rundt i norske landskap med notisblokk, skissebok og eller fiskestang og bøsse i hånden. De første oppdagerne kom fra England, Tyskland Frankrike og de

5. Gjennom intervjuer med bønder (Syse 2006) og skogsarbeidere (Syse 2001, 2009) er det ordet lende som beskriver hvordan terrenget er å bruke til det ene eller det andre. Ord som tørrlendt, godt lende, ulendt, er eksempler på dette, og lende-begrepet er fortsatt i daglig bruk i Forsvaret.

andre nordiske landene. Mange av skandinavnene var her som embetsmenn eller på oppdrag fra kongen i Danmark og senere Sverige for å kartlegge naturressurser som hadde økonomisk verdi, de kom som landmålere, geografer og botanikere og kartla både flora og mineraler for eksempel (Slagstad 2018:11). Fremveksten av turismen og endring i naturoppfattelsen er beskrevet i detalj av andre (se Rogan 1986, Christensen 2002, 2015, Berg og Gjermunsen 1992, Slagstad 2018). Det å forske på fortidens hverdagsliv gjennom tekster skapt av folk som er på besøk og opplever noe ekstraordinært og eventyrlig, krever et våkent og kildekritisk blikk. For eksempel blir det hverdagslige beskrevet som ekstraordinært. Hvilket perspektiv formidles?

Da turister, kunstnere og forfattere begynte å skjønnmale og romantisere den norske naturen på 1830- og 1840-tallet, skjedde det som del av en internasjonal kulturell bevegelse.

Whatever affects us strongly, gives a new tint to the mind – if the tints be beautiful, the mind must be adorned. This is the poetry of travel. It gives an additional glow to the heart; a finer susceptibility of the beauties of nature; an expanded imagination, and an increased variety of thought (Landor 1836:89).

Disse ordene skrev briten Edward Wilson Landor i *Adventures in the North of Europe. Illustrative of the Poetry and Philosophy of Travel* i 1836. Reiseskildringene disse tilreisende etterlot seg har rikholdige eksempler på både at hjertet gløder og at sinnet blir pyntet gjennom erfaringen reisene gir. Begrep som edel natur, naturlig skjønnhet, ekte skjønnhet,

benyttes for eksempel – Labrofossen ved Kongsberg blir av samme forfatter skildret som både edel og vakker: «one of the noblest and most beautiful falls in Norway» (1836 vol. II:261).

Mange beskrivelser av Norge og det norske ble publisert før nordmenn begynte å dra på oppdagelsesferd i sitt eget land. Først på 1830 og 1840-tallet begynte man for alvor å registrere norsk språk, historie, folkeminner, eventyr og sosiale forhold for eksempel. Peter Christen Asbjørnsen, Jørgen Moe og Eilert Sundts verk viser at det var interesse for å studere både det bevaringsverdige og det problematiske i det norske samfunnet av nordmenn selv (Amundsen 2013:41–49). Likevel er utenlandske turistbeskrivelser av Norge spesielt formålstjenlige kilder for å finne hverdagslivshistorien til folk og dyr mellom linjene. Ifølge litteraturhistoriker Bruce R. Smith er utlendingers betraktninger ofte de beste kilder til å få forståelse av hverdagslivet i historisk perspektiv fordi de gjerne la merke til ting som landets egne innbyggere tok for gitt (Smith 2020:22). De første årene etter at Den Norske Turistforening ble dannet i 1868, var mange av medlemmene utlendinger. Kildene de har etterlatt seg i årbøker og tidsskrifter er uvurderlige for å forstå norsk kultur fra utsiden. Samlet sett viser reiseskildringene og turistlitteraturen en rekke historiske møter mellom ulike nasjonale kulturer, ulike sosiale klasser og mellom mennesker og dyr, og er nyttige kilder fordi de kan hjelpe til å forstå den betydningen beitedyra har hatt ved å prege lendet. Da turister og besøkende åpnet fegrinden og fulgte stien i retning av det de beskrev som vill, uberørt natur, gikk de inn i en sfære som var ukjent for dem. En heterogen gruppe bestående av bønder, fjellførere, budeier, gjetere og beitedyr, la

til rette for besøk til denne sfæren. Steder vi kan lese om i kildene de etterlot seg er der fortsatt, og noen av stedene er fortsatt innenfor samme systematiske kontekst; det vil si at noen beiteområder er fortsatt i bruk som beite og er dermed fortsatt del av et funksjonelt og levende kulturelt system (Schiffer 1976, 1987, Johnson 2007).

Lendet som innsikt og seterbruket som forutsetningen

Briten Charles Boileau Elliot prøvde å finne en alternativ rute over Hardangervidda enn den de utenlandske reisende vanligvis tok da han var på Norgestur i 1832. Han var i et følge på fem. De ble overrasket av pøsregn og uvær, men fant frem til en bitteliten steinbu de søkte ly i. Han beskriver det fattigslige husværet som en steinrøys med ildsted i midten av rommet, og steinbua var fylt til randen av fire kvinner og tre barn og attpåtil en kalv, og kar med melk og rømme sto langs veggene. Ifølge Eliot stinket det motbydelig i bua. De la likevel inn tre hestedekken på gulvet og presset seg inn i ly. De sov visstnok veldig dårlig (Elliott 1832:119). Det står ingenting om hvordan kvinnene og barna og kalven reagerte på å få fem søkkvåte menn inn i bua eller om kvinnene synes hestedekkene og mennene luktet godt.

Elliot's reiseskildring illustrerer hvordan de første turistene fant frem gjennom stier og leder som løp gjennom beitemark, skog og fjell, langs elver i dalfører og over sildrende bekker og frosne vann og høyt til fjells. Stiene var der lenge før turistene var der. En sti er på sett og vis en materialisert vane, og som regel er den samskapt av dyr og mennesker. Stiene de første besøkende til Norge gikk på, og de fleste stiene vi fortsatt bruker i dag, ble skapt av hover og klover og føtter, som fulgte erfaring og

sedvane: opp og ned og bort til beite, for å transportere mennesker og ting fra sted til sted; fra én gård til den neste; fra gård til seter og utmark; til fjells og over fjellet. Som nevnt over var de skapt av bevegelse og årlig buferd fra gammel tid, eller det som beskrives i Landsloven som *at fornu fari* allerede i middelalderen. På fellesbeitene til fjells skal «horn møte horn og hov [møte] hov». Landsloven nevner dessuten tre typer veier i Norge; allfarveg, (*tjodgata*) seterveg (*sætergata*) og rekster (*krøtterstig*). To av tre av disse veitypene er altså knyttet til dyrenes bevegelse og den historiske og kulturelle praksisen knyttet til dette bevegelsesmønsteret (Magnus Lagabøters landslov 1962:138–139).

Jordbruksårets tidsrytmer og logikken i å utnytte naturressurser gjennom beite og fôrhøsting er fortsatt mulig å se i dagens landskap. I noen områder og for noen gårder går det fortsatt beitemønster fra gårdene og i dalene til beiteområder og fjellsetre i de høyereliggende områdene og til fjells. Kommunikasjon mellom gårder og setre er fortsatt forbundet med stier, og setre er knyttet til andre setre gjennom stier. Et kryssende nettverk av stier binder steder og mennesker og dyr sammen. Tidlig på 1800-tallet var ikke stiene merket og kartlagt, og det var heller ikke innlysende hvilken rute en besøkende skulle velge. Gårdene, innmark og utmark var organisert og strukturert på en måte som var både lesbar og åpenbar for de som bodde der. Stiene som koblet sammen bygninger tilhørende hver gård var systematiske, om ikke formaliserte. Det var høy-løer på slåttemarker nærmest gården, med stier som førte til dem og mellom dem. Et mer komplekst system var de mange stiene som bandt sammen setrene til gårdene.

Stiene har både en vertikal og horisontal bevegelsesloggikk som forbinder

bygninger som gir ly. Vertikalt opprett- holdt stiene kommunikasjon og transport fra gården opp til setra, men setrene fra forskjellige gårder var dessuten horisontalt forbundet med hverandre. Et komplekst kommunikasjonssystem som løp fra gård til seter, fra seter til seter, og fra seter til de øverste fjellbeitene ble vedlikeholdt år etter år og koblet dalfører til fjellplataer og til og med noen fjelltopper. Materielle rester som setrer, fjøs, gjerder, grinder og stiene mellom dem, er deler av et system som binder sammen steder. De utgjør til sammen en kulturarv, en bevegelsesarv, mellom steder som gir ly. Enten den trygge havnen var en steinbu, en seter eller en prestegård, så muliggjorde både stedene og stiene mellom dem det å krysse fjell og åser.

Dette horisontale og vertikale nett- verket av stier og steder var helt vesentlig for å kunne utnytte utmarksressursene. Med fare for å beskrive selvfølgeligheter og gjenta jordbrukshistorisk pensumlitteratur forfattet av kulturhistorikere som Svale Solheim (1952), Ragnar Pedersen (1974), Kristofer Visted og Hilmar Stigum (1951/1952), og Lars Reinton (1955, 1957) var utmarksressursene og seter- bruket essensielle forutsetninger for land- bruk i Norge før det første og andre ham- skiftet. Mens dyrene var til seters kunne gresset rundt gården vokse seg kraftig, og bli slått hele to ganger før bølingen kom hjem fra setra. Større gårder kunne ha opptil tre setrer eller støler. Når snøen brånet og ga etter for solas varme, kom gresset først tilbake i de laveste områdene på dalbunnen. Dager og uker med sol og varme gjorde liene grønne oppover mot fjellet også. Et grønt teppe av gress, urter, lyng og vierkratt kom sakte tilbake, først i dalen, for så å krysse lenger og lenger opp i fjellsiden. Når gresset på heimbøen var

nedbeitet, tok budeia med seg kyr, geiter, sauer og en og annen gris opp til den nær- meste setra der det nå var frodig. I mel- lomtiden ble det varmere i liene også, og til slutt var det også grønt på fjellsetra. Budeia kunne flytte bølingen videre i samme tempo som beitemarka modnet og ble næringsrik. Dyrene ble imidlertid holdt ute så lenge som mulig, for inneføring var dyrt og arbeidskrevende. Urin og møkk måtte spas ut, og fôr og vann måtte bæres inn. I tillegg til høyslått ble det høstet mose og løv.

Beskrivelsen over skildrer seterbruket øst for langfjella. Stølsbruket langs kysten ble drevet på en annen måte. Her var tangen også viktig; dyrene hadde en langt mer allsidig diett enn i dag – kanskje på godt og vondt. Tangens betydning som fôr henger igjen i navnene til de ulike tang- sortene. Vi har grisetang (*Ascophyllum nodosum*) og sauetang (*Pelvetia canalicu- lata*) og butare (*Alaria esculenta*) og alle har vært viktige ressurser i husdyrbruket. Ikke bare tangen ble brukt, også torske- hoder, sildemel og mel av hvalkjøtt, ble brukt for å fôre kyr med, og landbruks- bøker fra århundreskiftet angir presist næringsinnholdet i de forskjellige fôr- typene enten det var torskehoder, tang eller løv fra ulike trær som ble brukt. Det bemerkes imidlertid i omtalen av mel av sild og hval at «luften i fjøset bliver tem- melig stram naar disse slags foder bruges» (Holtsmark 1897:61).

Til sammen ble alle de ulike tingene man kunne mate dyrene med omdannet til muskelkraft, ull, melk og kjøtt. Melk og kjøtt kunne konserveres til lagringsdyktige produkter som ost og smør, og gjennom salting og røking og tørking fikk man skinker og fenalår og spekepølser. Ull og skinn ble gjort om til tekstiler, og skinn ble gjort om til seletøy, sko og klær. Også

geitas ragg ble spunnet, derav navnet ragg-sokker. Et annet viktig produkt som kom fra dyrene, indirekte gjennom utmarka, var husdyrmøkk. Gjødsele gjorde det mulig å dyrke bygg, havre og til og med rug og hvete der sommeren var varm nok og lang nok. Dyrenes melk og kjøtt matet folk og dyrenes gjødsele ga næring til jordene.

Dyreliv og menneskeliv var kort og godt sammenvevde fra dag til dag, gjennom hele året, gjennom hele livet. Når stedene for deres samliv fikk besøk fra by og utland, omdefinerte de besøkende et samskapt lende til et ukjent vilt landskap som kunne kartlegges, merkes, beskrives og forstås på ny. Det var nettopp en slik ny forståelse briten Elliot, mannen som buste inn i budeias steinhytte, var i ferd med å etablere. Hans skildringer av Norge handlet om alt det eksotiske og «uoppdagede» i det norske landskapet, som en «ny» vei over fjellet. At folk og dyr var med i disse skildringene krydret kanskje det eksotiske bildet han malte og gjorde det morsommere og mer interessant å lese for hans publikum.

Samliv, samsans, stedsans

Reiseskildringer tar ofte med dyrene i bisetninger og små anekdoter. Engelskmannen Arthur de Capell Brooke var på oppdagelsesreise i Norge i 1823. Han hadde en litt kjedelig opplevelse på skyssstasjonen i Vågå, og han beskrev de hygieniske forholdene som fæle, og maten elendig. Han var dessuten redd for å bli smittet av skabb, lus og skumle sykdommer og ble liggende søvnløs og vente på at den nye dagen skulle fri ham fra elendigheten han befant seg i. I boken *Travels Through Sweden, Norway and Finmark to North Cape in the Summer of 1820* forteller han hvordan han derfor sto opp før morgengry for å rømme stedet. På

jakt etter sin tjener grep han feil dør, og ble konfrontert med et skjellsettende syn:

On opening the door, a scene both curious and strange to my eyes presented itself. In five or six wooden cribs near twenty persons of both sexes, perfectly naked, were lying together in heaps. Several large pigs were enjoying the sweets of repose, and responding with drowsy grunts to the snores of, I might almost say, their fellow swine (Capell Brooke 1823:116).

Et slikt samliv kan virke vanskelig å tro, men det er ikke enkeltstående (Sundt 1869:2010, Syse 2020:21). Folk og fe delte ofte hus. Budeier og ungdommen på gården sov ofte i det varme fjøset. Menneske-dyr-forholdet var nært og satte alle sansene i aktivitet. Ikke bare så man dyr, man hørte dem, luktet dem og tok på dem og drakk av melken deres. Dyr var venner og følgesvenner, og dyr ble velsignet, døpt og navngitt (Visted og Stigum 1952:162). Flere reiseskildringer beskriver dette nære forholdet, og utenlandske turister bemerket at de norske dyrene var spesielt tamme.

The cows are remarkably inquisitive; they followed me along the road, peeped into my knapsack and pockets, and licked my shoulders and back. The horses exhibited a similar docility. This tameness and absence of fear among the cattle is a safe indication of a kindly disposition of the people (Williams 1859:164).

Selv om kyrne kanskje var mer på jakt etter salt enn selskap tyder denne skildringen på at kyrne ikke var redde for folk, og var vant til å være sammen med dem.

Da DNT ble stiftet i 1868, hadde de en klar formening om prioriteringene sine: I

den første årboka skrev de at hovedprioriteringen er å anskaffe og bygge hytter, og merke opp stier. Dette kan virke merkelig ettersom artiklene i dette første bindet beskrev turer som DNT-medlemmer forklarte i detalj, etter mønsteret jeg akkurat forklarte over: de gikk fra seter til seter, og de refererte til stier mellom setrene. Student G.C. Krefting skrev for eksempel at:

Der findes paa Fjeldet en Mængde med Stier i alle mulige Retninger, og det er derfor snart gjort at slaa ind paa en feil Vej; men da Terrainet i Almindelighed er jevnt og let fremkommeligt, saa vil Enhver, som har nogen Erfaring i slige Tilfælde, trygt kunne tage ret over lige mod sit Maal, forudsat at det er Sommer og klart Veir; man vil dog gjøre vel i at fæste Blikket ved en Aas eller Fjeldhøide, der ligger lige ved eller i samme Retning som Bestemmelsesstedet, og en saadan vil næsten altid gives.

Hvad Logi angaar paa Fjeldet indenfor Froen, da kan en taalelig Seng faaes på enhver Sæter; Beboeren af vedkommende Sæterstø tager i paa-kommende Tilfælde sin Tilflugt til en anden nærliggende Stø; Sæterstø eller Størelse eller blot Stø er Benævnelsen paa Vaaningshuset med tilhørende Udhuse fra en enkelt Gaard; flere af disse – ofte indtil et halvt snes – danne i Forening en Sæter og benævnes som saadan under et Navn (Krefting 1868:80).

At nomenklaturet for seterhusene måtte forklares i en tid der seterbruket var en helt vesentlig del av landbrukspraksisen i Norge viser at student Krefting og turistene han skrev for var i et fremmed landskap; hverken han eller hans lesere hadde

særlig kjennskap til livet på landet eller setring som praksis. Videre bekrefter sitatet hvordan stedsansen til de besøkende var avhengig av god sikt. Som forklart i det foregående viser ikke siktelinjer deg nødvendigvis hvordan du skal bevege deg, men hvor du skal dra. Elementer som fjelltopper og knauser kan fungere som siktlinjer, men de kan også skapes av mennesker for å være synlige, slik tilfellet er med varder. Stiene man kunne gå i tåke eller i mørket, som fulgte lendet, viser i større grad hvor det er bekvemt å gå fremfor målet for turen. Fulgte man disse uten mulighet til å løfte blikket risikerte man å gå seg vill i etablerte krøtterstier der kyrenes hukommelse, lyster, behov og evne (eller hug og dug) dirigerte stedsansen og dermed retningen for turen.

En annen DNTER fortalte i samme årboka at «man får alltid et leie i fjøset, creaturene ligger ute og filosofere i måneskinnet på setervolden (Grønstad 1868:33)». Denne fortelleren forklarer videre at det kun er dyr som trenger ekstra stell eller beskyttelse som blir tatt inn sommerstid. Dersom det ikke var plass i selve seterstua, kunne man altså lett få tak over hodet i fjøset. Sitatene over viser at de første turistene gikk i helene på beitedyrene og budeiene.

Kort fortalt var det vesentligste DNT gjorde de første årene rett og slett å utvide, merke, formalisere og ikke minst *ta eierskap til* bevegelsesarven som folk og dyrs vaner allerede hadde skapt. Setrene, buene og løene var strategisk plassert for å utnytte beiteressursene til sitt fulle, og stiene var resultatet av den vante veien til beitet. Yngvar Nielsen, som var DNTs formann fra 1890 til 1908, forklarer i DNTs Årbok for 1904 at «[v]i har gjenoptaget de gamle bræveier og rettet paa de forfaldne varder. Likeledes har vi taget os af den

gamle vei over Fillefjeld, saa den atter kan befares, og vandreren fra dens høider faa det rette skue af fjeldets pragt» (Nielsen 1904: 208).

GPS, kubjeller og kurekker

I dag er det å gå på tur blitt allemannseie. DNT, i sin tid etablert av en urban elite, har i dag mer enn 300 000 medlemmer spredt i hele Norge, et ganske betydelig antall medlemmer for et land med bare 5,3 millioner mennesker. Turfolket setter også spor etter seg, og stier som går opp til populære utsiktspunkt og fjelltopper er blitt utvidet til brede tråkk og fører til jorderosjon. Stier i mindre populære områder gror igjen og er nesten forsvunnet. Ikke bare har folk sluttet å bruke dem, de blir også i mindre grad brukt av beitedyrene. Skjønt antall turfolk er mangedoblet og utøvelse av friluftsliv nærmest sammenstilles med norsk kultur (Anker 2022) er beitedyras kulturelle og traderte praksis (som var forutsetningen) både underkommunisert og glemt. Med den globale kraftforhandelen og søken etter effektivitet i moderne landbruk, er det nå bare 15 % av norske kyr som blir setret eller sendt til utmarksbeite. Kulturlandskap gror igjen og for at en sti skal holdes i hevd må den gås på. Er det mulig å gjenfinne, og kanskje også re-etablere og aktivt formidle en glemt kulturell praksis?

Selv om både folk og dyr har sluttet å bruke mange av stiene som ble samskapt med dyrene gjennom det gamle seterbruket, finnes det dyr som fortsatt har tilgang til å beite gjennom seterdrift. Det finnes med andre ord fortsatt dyr som tilhører den ubrutte linjen av dyr som har opprettholdt sin praksis. Ved å feste en GPS til hver bjelleku kunne forskere spore bevegelsesmønstrene til kyrne gjennom en hel beitesesong (Tuv 2002). Da de lastet ned bjellekuenes bevegelsesmønster fra

GPSen og la dette over på gamle flyfoto og gamle kart, fikk forskerne et eureka-øyeblikk. Digitale bevegelsesmønstre avslørte nemlig at kyrne søkte til beiter rundt gamle setre som for lengst er borte. Disse stedene hadde et høyere biologisk mangfold og et bredere og sannsynligvis mer interessant utvalg av urter, gresstyper og småbusker å beite på. Selje og vier, arter i *Salix*-familien blir trukket frem som vekster beitedyr er begeistret for. Forfatteren og kubonden Rosamund Young skriver i *The Secret Life of Cows* hvordan kyr som får gå ute, oppsøker områder med ulike beitevekster for å dekke ulike næringsbehov gjennom året. Hun beskriver hvordan de napper til seg bær om høsten og spiser hagtornblader og skudd om våren, at de leter frem vill timian og engsyre, og at de avhengig av hvor drektige de er, vil forsyne seg godt av nesler som de ellers lar stå i fred (Young 2003: 12). En annen observasjon hun gjør, er at kyr som har små skader oppsøker selje eller vierkratt og tar for seg i store mengder, ofte flere dager på rad (ibid. 57). Busker og trær i *Salix*-familien har det til felles at de inneholder salisylsyre, som er utgangspunktet for det smertelindrende stoffet acetylsalisylsyre som man finner i Aspirin og Dispril. Kyrne selvmedisinerer rett og slett – og de finner veien til medisinen.

Faktisk avslørte kartene at kyrne fulgte de gamle stiene og fegatene, selv om disse var veldig vanskelige å se med det blotte øye (Tuv 2002). De gikk med et indre kompass etter et mentalt kart de hadde lært seg gjennom livet, og klovene deres kunne veien. Dyrene selv har formidlet disse bevegelsesmønstrene til hverandre siden marka først ble beitet. Vi tenker ikke vanligvis om dyr at de har hevd på noe som helst, men dette kan kanskje revurderes? I alle fall har sauene i The Lake District dette,

både juridisk og kroppslig, og kanskje den norske kua også har hevd på beiteområdene sine. Spørsmålet er imidlertid hvorvidt vi mennesker evner å tilrettelegge for denne hevden.

DNT blir i mange sammenhenger, og kanskje med rette, trukket frem som en viktig aktør innenfor både folkehelse, frivillighet og friluftslivet gleder. De merker og tilrettelegger stier og sørger for at turfolk finner veien, og har gjort dette i over 150 år. Kulturlandskapet, kulturminnevern og naturvern ble tidlig en del av DNTs arbeid, særlig gjennom Yngvar Nielsens engasjement for disse sakene (Lyngø 1993:52). De aller fleste stiene som er merket i dag går i kjent lende, og turfolket har overtatt bjellekua og hennes søstres hevd på mange beiteområder. Dette er ikke fordi det ikke er plass til både tobeinte og firebeinte, men fordi forutsetningene for både beitedrift og setring i Norge har endret seg drastisk i etterkrigstiden. Imidlertid har mennesker og dyr både samskapt og kroppsliggjort dette terrenget. Det er ikke lenger slik at vi følger kyrne for å finne frem, som Benneche formulerte det i 1956, vi følger DNTs røde T'er (Benneche 1956:107–109). Kanskje ferdsele kan distribueres bredere for å avlaste de mest populære områdene? Kan nye DNT stier og ruter lages i samarbeid med naturforvaltningsapparatet og landbruket så man kan re-etablere og skape interesse for beitedyras og seterbrukets viktige kulturelle praksis, og betydning som økonomisk ressurs? For landskapet med de røde T'ene ligger som et tynt ferniss over det gamle lendet, og dyras kulturelle hukommelse kan gjenopplives og til og med gjenfinnes der den er blitt glemt.

Takk til Liv Emma Thorsen og to andre fagfeller for konstruktive kommentarer i lesningen av første og andre versjon av denne artikkelen. Eventuelle feil og mangler i denne siste versjonen må jeg ta det hele og fulle ansvaret for selv.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 2013. Samlere, forskere og folkeminner på 1800-tallet. I Bjarne Rogan og Anne Eriksen (red.) *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo, Novus, s. 45–51.
- Berg, Arngeir og Arne Johan Gjermunsen, 1992. *Da Norge ble oppdaget: europeernes utrolige opplevelser og inntrykk i det mangslungne fjellandet Norge på 1700- og 1800-tallet*. Oslo, Cappelen.
- Christensen, Arne Lie 2002. *Det norske landskapet: om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Oslo, Pax.
- Christensen, Arne Lie 2015. *Ut i det fri – livet på setra, hytta og landstedet*. Oslo, Pax.
- Ehn, Billy, Orvar Löfgren og Richard Wilk 2016. *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Eriksson, Gunilla 2013. Stable Isotope Analysis of Humans. I Liv Nilsson Stutz og Sarah Tarlow (red.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* Oxford. Oxford University Press, s. 123–146.
- Gerbault, Pascale. Catherine Walker, Katherine Brown, Katerina Yonova-Doing og Mark Thomas 2017. The Evolution of Lactose Tolerance in Dairying. I Julia Lee-Thorp og M. Anne Katzenburg (red.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Diet*.

- Goodenough, Ward, 1970. Describing a Culture. I *Description and Comparison in Cultural Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press, s. 104–119.
- Harris, Marvin, 1980. The Epistemology of Cultural Materialism. I *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York, Random House. s. 29–45.
- Henriksen, Vera (red.) 1986. *Spiterstulen gjennom 150 år*. Otta, Engers boktrykkeri.
- Hermundstad, Knut 1936. *Gamletidi talar: Gamal Valdreskultur I*. Oslo, Norsk Folkeminnelag.
- Holden, Finn 1997. *Medlemsblad for Vinderen historielag: bydel 23*. Vol. 6 Nr. 2.
- Hoskins, William. G. 1955/2005. *The Making of the English Landscape*. London, Folio society.
- Howes, David 2005. Sensation in Cultural Context. I David Howes (red.). *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford, Berg, s. 143–144.
- Ingold, Tim 1993. The temporality of the landscape. *World Archaeology*; 25:2, (1993) s. 137–284.
- Jackson, John Brinckerhoff 1984. *Discovering the Vernacular Landscape*. New Haven, Yale University Press.
- Johannisson, Karin 1984. Det sköna i det vilda: En aspekt på naturen som mänsklig resurs. I Tore Frängsmyr (red.). *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm, Liber, s. 15–81.
- Johnson, Matthew 2007. *Ideas of Landscape*. Malden, Blackwell.
- Lévi-Strauss Claude 1962. *Le totémisme aujourd'hui*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Liestøl, Knut 1947. *P.Chr. Asbjørnsen: mannen og livsverket*. Oslo, Tanum.
- Lyngø, Inger Johanne 1993. På veier og stier og oppvardedde ruter. Inger Johanne Lyngø og Aina Schiøtz (red.). *Tarvelig men gjestfritt. Den Norske Turistforening i 125 år*. Oslo, Den Norske Turistforening, s. 35–50.
- Melheim, Rolf, 2016. *Gamle Eid og Hornindal Førde*, Selja Forlag.
- Merleau-Ponty, Maurice 1962/2002. *Phenomenology of Perception*, London, Routledge.
- Meyer, Frank, 2018. *Norges lyder*. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.
- Meyer, Olga 1997. *Nye dyrehistorier i Nitimen*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Stensgaard, Kari, 2017. Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015. *NIBIO rapport 3:88:2017*.
- Mol, Annemarie, 2021. *Eating in Theory*. Durham, Duke University Press
- Netland, Torkell 1943. Stølsbruket i Sirdal. *Stavanger Turistforenings årbok*. Stavanger, Aktietrykkeriet, s. 19–27.
- Olwig Kenneth, 1997. The «Natural» landscape and Agricultural Values. I NIKU Temahefte 4, *Landskapet som historie*. Oslo, NIKU.
- Olwig, Kenneth, 2015. Heritage as Common(s) – Commons as Heritage: Things We Have in Commons in the Political Landscape of Heritage. I H. Benesch; I.M. Holmberg; F. Hammami og E. Uzer (red.). *Heritage as Common(s). Common(s) as Heritage, Gothenburg*. Makadam, s. 89–115.
- Pedersen, Ragnar 1974. *Seterbruket på Hedmarken: Fra system til oppløsning*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Rebanks, James 2016. *The Shepherd's Life: A Tale of the Lake District*. London, Penguin.
- Reinton, Lars, 1955. *Sæterbruket i Noreg I*. Oslo, Aschehoug.

- Reinton, Lars 1957. *Sæterbruket i Noreg II*. Oslo, Aschehoug.
- Rogan, Bjarne, 1986. *Det gamle skystellet*. Oslo, Samlaget.
- Saltzman, Katarina, 2001. *Inget landskap är en ö: Dialektik och praktik i öländska landskap*. Lund, Nordic Academic Press.
- Schiffer, M.B., 1976. *Behavioral Archaeology*. New York, Academic Press.
- Schiffer, M.B., 1987. *Formation Processes of the Archeological Record*. Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Slagstad, Rune 2018. *Da fjellet ble dannet*. Oslo, Dreyer.
- Solheim, Svale. 1952. *Norsk sætertradisjon*. Oslo, Aschehoug.
- Syse, Karen Lykke, 2000. *Lende og landskap. En analyse av skogens fysiske landskap og landskapspersepsjon i Nordmarka fra 1900 til 1999*. Oslo, Universitetet i Oslo.
- Syse, Karen Lykke 2020. 'Det er ikkje for hat, det er for mat': Griseliv og grise-død i Norge før og nå. *Arr Idéhistorisk Tidsskrift*, 3, 2020, s. 15–29.
- Tuv, Kjell Håvard (red.) 2002. *Prosjekt Levande stølar. Sluttrapport*. Skjetten: Det kgl. selskap for Norges vel.
- Wylie, John 2007. *Landscape*. London, Routledge
- Young, Rosamund 2017. *The Secret Life of Cows*. London, Faber & Faber.
- Den Norske Turistforening Aarvog for 1904*. Kristiania, Grøndahl & Søns Bogtrykkeri.
- Falk, Hjalmar og Alf Torp, 1991. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Bjørn Ringstrøms antikvariat, Oslo.
- Grønstad, Laur. 1868. *Den Norske Turistforening Aarvog for 1868*. Christiania, Det Steenske Bogtrykkeri.
- Holtmark, Bernt 1897. *Husdyrlære*. Oslo, Grøndahl & Søns Forlag.
- Landor, Edward Wilson 1936. *Adventures in the North of Europe; Illustrative of the Poetry and Philosophy of Travel*. London, Saunders and Otley.
- Lowe, Emily, 1857. *Unprotected Females in Norway, or The Pleasantest Way of Travelling There, Passing through Denmark and Sweden*. London, Routledge.
- Magnus Lagabøters Landslov* 1962. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo, Universitetsforlaget.
- Netland, Torkell 1943. Stølsbruket i Sirdal, *Stavanger Turistforenings årbok*, Stavanger, Aktietrykkeriet, s. 19–27.
- Storaker, Joh. Th. 1938. *Mennesket og arbeidet i den norske folketro*. Oslo, Norsk Folkeminnelag.
- Sundt, Eilert 1975. *Om renligheds-stellet i Norge*. Oslo, Gyldendal, 1975[1869].
- Aasen, Ivar, 1850. *Ordbog over det norske Folkesprog*. Kristiania, Werner & Co.2), s. 276.

Kilder

- Benneche, Steen 1956. Sørlandsstøylen. *Den Norske Turistforenings årbok 1956, Seterliv*. Oslo, Den Norske Tuistforening, s. 107–109.
- Den Norske Turistforening Aarvog for 1868*. Christiania, Det Steenske Bogtrykkeri.